

УДК:001.814+351.751.5+001.891

О.О. Федотова

**ДОКУМЕНТАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ:
(СПЕЦИФІЧНІ ЦЕНЗУРНІ ДЖЕРЕЛА)**

Стаття присвячена вивченню специфічних цензурних джерел. Авторкою визначено рівень документаційного забезпечення означеними матеріалами наукових досліджень з історії радянської цензури.

Ключові слова: специфічні цензурні джерела, документаційне забезпечення, наукові дослідження, історія радянської цензури.

О.О. Fedotova

**DOCUMENTARY ENSURING OF SCIENTIFIC RESEARCHES ON THE HISTORY
OF SOVIET IDEOLOGICAL CONTROL:
(CENSORSHIP SPECIFIC SOURCES)**

Article is devoted to the study of specific sources of censorship. Degree of documentary ensuring for scientific researches on the history of Soviet censorship materials is defined by author.

Keywords: specific censorship sources, documentary ensuring, scientific researches, history of Soviet censorship.

На сучасному етапі соціокультурного розвитку актуалізується потреба звернення до вчорашнього минулого, що диктується необхідністю переосмислення й подолання причин багатьох кризових явищ сучасного стану духовної культури. З огляду на це, вельми важливим є вивчення маловідомих сторінок радянської цензури, наслідком діяльності якої стало суттєве обмеження інтелектуального надбання українського народу.

Достовірне висвітлення цензури як історичного явища стає можливим завдяки використанню корпусу специфічних цензурних джерел, що дозволяє з'ясувати ступінь інформаційно-документаційного забезпечення наукових досліджень з історії радянського ідеологічного контролю.

Отже, звернемося до більш детального аналізу специфічних цензурних джерел. Цензурні матеріали за походженням можна розподілити на дві базові групи: джерела, створені

органами ідеологічного контролю, а також власне об'єкти цензури в рукописному та машинописному варіантах.

Досить суттєвим фактором є також урахування умов виникнення джерела, що має особливе значення для документів як адміністративного, так і індивідуального походження.

Слід вказати на принципово нові для вітчизняного джерелознавства документи, створені в результаті діяльності державних органів цензури (наприклад, Головліту УСРР-УРСР). До власне цензурних джерел можна віднести такі:

- 1) перелікові списки;
- 2) цензорські викреслення попереднього та наступного контролю;
- 3) ановані та глухі списки творів, що свого часу підлягали вилученню з відкритого доступу або знищенню;
- 4) друковані й інші види творів після фрагментарних правок;

5) довідки-висновки цензорів з поясненням мотивів ідеологічної невитриманості творів;

б) різного роду цензорські вказівки (скажімо, поточного й оперативного характеру) тощо [3].

Завершальний етап діяльності органів цензури відбивають специфічні цензурні джерела. Прикладом таких документів можуть бути перелікові списки, зведення цензорських викреслень, рецензії та відгуки цензорів. Серед них найбільш поширеним джерелом є списки перелікових комісій Головліту, або перелікові списки. Маються на увазі переліки заборонених до розповсюдження та використання творів друку, що знаходилися в бібліотечних (музейних) фондах, книготорговельній мережі, освітянських закладах. За період масових репресій та в подальші часи боротьби з явищами космополітизму обсяги вилучення видань суттєво зросли. Завдяки безпосередній координації дій цензорський апарат на підставі регулярного отримання від репресивно-каральних органів списків шкідливих творів виявляв «небажані видання». Паралельно фігурували списки неблагонадійних авторів, усі твори яких підлягали забороні. Характерним було те, що видання, в яких містилися згадки про політично неблагонадійних діячів, також зазнавали обмежень (скажімо, приводом для вилучення могли стати навіть відомості про друкарню імені М. Бухаріна, в якій свого часу книга побачила світ).

Кампанії зочистки країни від «ідеологічно-шкідливої» та «ворожої» літератури досягли такого розмаху, що бібліотечні запаси республіки скоротилися більш, ніж наполовину [9]. Саме тому в II половині 1930-х рр. схвалено низку рішень, спрямованих на перегляд та зміну існуючої практики вилучення творів, а також шкідницького очищення бібліотек. Наприклад, наказом КП(б)У від 28 січня 1938 р. було передбачено низку заходів щодо покращення ситуації:

- 1) призупинено вилучення видань за старими списками;
- 2) скасовано знищення вже вилучених книг;
- 3) звільнено окремих співробітників, причетних до впровадження в життя означеної системи вилучення книг поза рішеннями ЦК;

4) сконцентровано в Головліті списки, розіслані на місця;

5) перебудовано апарат бібліотечного сектора, який по-новому підійшов до бібліографування видань, що підлягали вилученню [5].

Передбачалося також ужити низку конкретних заходів із затвердження списків літератури в ЦК, а також здійснити перегляд усіх раніше вилучених, але не знищених творів на предмет їхнього повернення на полиці бібліотек. Така політика безпосередньо стосувалася друкованих видань, які затримувалися за фактом репресованості їхніх авторів або перекладачів, але за змістовим наповненням вкладалися в офіційні ідеологічні канони.

У свою чергу, на етапі «відлиги» розпочався кардинально протилежний процес перегляду та повернення зі спецховів до фондів відкритого користування вилучених попередніми роками творів заборонених авторів і відомостей щодо невинно репресованих діячів. Однак означені зміни мали подвійний характер, оскільки, поруч з ліберальними віяннями, переліковими комісіями паралельно впроваджувалися у життя нові проскрипційні матеріали щодо подальших обмежень ідеологічно небажаної літератури.

Таким чином, перелікові списки (анотовані та глухі) можна розглядати як важливе джерело, де фігурують дані про заборонені твори та їхніх авторів. Означена інформація дозволяє встановити, які саме видання були піддані тотальному вилученню з бібліотечних (музейних) фондів та книготорговельної мережі з наступним їхнім зберіганням у спецфондах чи утилізацією (переробкою на паперових фабриках під гаслом нестачі паперу для держави або спаленням).

Чималу цінність мають анотовані списки Головліту, що збереглися в архівах ідеологічних підрозділів ЦК. Офіційні друковані списки, які розсилалися по бібліотеках і книготорговельних підприємствах, переважно обмежувалися публікацією лише формальних бібліографічних описів заборонених видань, без будь-яких пояснень. На початку 1950-х рр. склалася така технологія роботи, рекомендована Головлітом:

- 1) віднайдені бібліотечними працівниками під час перевірки фондів «небажані матері-

али» направлялися з відповідними висновками до Головліту для вирішення питання про порядок їхнього подальшого використання;

2) «шкідлива» література після додаткового розгляду в Головліті зводилася в анований список, що передавався у відділ пропаганди й агітації ЦК для затвердження на вилучення;

3) з отриманням санкції видання включалися до переліків забороненої літератури [1].

Списки, що надсилалися в ЦК, супроводжувалися стандартними анотаціями, в яких акцентувалася увага на інформації щодо авторів. Проте вони загалом дозволяють зрозуміти мотиви, ідеологічні засади, якими керувалися цензори під час вилучення видань, а також остаточний вердикт.

Наголосимо на тому, що книги, які надсилалися на затвердження, не входили потім до проскрипційних матеріалів Головліту. Цікаво, що такі видання супроводжувалися окремими коментарями: «До Списку книг, що підлягають вилученню, не включати, але вилучити з бібліотек в оперативному порядку»; «Варто було б доручити органам Головліту вилучити без включення в списки»; «Вилучити на підставі усного розпорядження» і т. ін. Вказані примітки досить важливі, оскільки сприяють розумінню самого процесу цензурування друкованої продукції [6].

Подібними за своїми функціями та внутрішнім структурним наповненням є також оперативні цензорські вказівки, які оформлювалися у вигляді наказів і циркулярів. У них наводилися додаткові відомості, які потребували оперативного опрацювання ще до підготовки та затвердження переліковою комісією чергового списку. Такі документи були характерні для початку 1920-х рр., зважаючи на те, що методи роботи Головліту переживали лише початкові стадії становлення. Зазначимо, що процес переходу від відомчої цензури (попереднього періоду) до централізованого контролю відбувався поступово, оскільки тоді ще не були розроблені необхідні інструктивно-методичні матеріали. Основним регламентуючим документом для органів цензури залишався «Перелік відомостей, що становлять таємницю та не підлягають розповсюдженню», затверджений постановою Раднаркому РСФРР від 13 жовтня 1921 р. та

виданий 1922 р. з метою спрямування подальшої діяльності республіканських Головлітів.

Досконалі, підготовлені Головлітом переліки заборонених до розповсюдження в пресі відомостей, були введені в дію протягом наступних десятиліть. На підставі періодичного оновлення та затвердження Радою Міністрів СРСР згаданого вище «Переліку» міністерства та інші центральні установи розробляли власні внутрішньовідомчі переліки. Наприклад, Головліт СРСР у січні 1949 р. склав «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі», що активно використовувався під час перевірочних кампаній на предмет з'ясування фактів розголошення державної таємниці, яку на той період шукали скрізь, навіть в експозиціях музеїв [14].

Така практика роботи Головліту була досить поширеною в галузі політичної цензури і надалі, зважаючи на те, що в обхід процедурного узгодження з переліковою комісією дозволяла мобільно реагувати на підставі розпоряджень ЦК. У 60-х рр. ХХ ст. такі документи стали називатися «Оперативні цензорські вказівки керівництва Головліту УРСР станом на (дата)».

Більш широке уявлення про фрагментарні (часткові) вилучення або тотальну (повну) заборону можна скласти на основі аналізу «зведень про вилучення цензури» чи «цензорських зведень». Вказані документи в роботі органів цензури вперше з'явилися 1935 р. за наказом уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у друці і начальника Головліту Інгулова. З того моменту республіканським цензурним відомством почали складатися «Зведення про важливіші вилучення, затримання та конфіскації, зроблені органами Головліту і ВВЦ». 1937 р. такі матеріали отримали назву «Зведення про найголовніші виправлення й конфіскації, зроблені органами Головліту України в книжково-журнальній та газетній продукції», де більший акцент робився на цензуруванні текстів. Пізніше, у повоєнний період, уже готувалися самостійні «Текстові зведення викреслень попередньої цензури», які надсилалися на розгляд до відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Вказані матеріали стали більш докладними завдяки спеціалізації роботи цензорів та вже містили не лише перелік творів, у яких були зроблені

певні виправлення, а й мотиваційну частину, побудовану на розгорнутих рецензіях [13].

Цей тип специфічних цензурних джерел характерний тим, що в ньому в розгорнутому вигляді, а іноді з наведенням цитат, містилося обґрунтування висновків і дій цензора щодо текстів «проблемних» творів. Документи мали чітку структуру, що визначалася наслідками попереднього й наступного контролю. Перша частина джерела розподілялася за напрямками цензури (політико-ідеологічний, моральний і т. ін.), або за видами друкованої продукції (книги й брошури, журнали, газети тощо). До того ж, якщо з точки зору окреслених моральних аспектів у текстах можна було отримати аргументоване пояснення, то «політико-ідеологічні» порушення цензори бачили повсякчасно в усіх творах (навіть в інтимній ліриці), що насправі не мали жодного відношення до означеної номінації.

Наслідки наступного контролю органів цензури фіксувалися також у спеціальних «Зведеннях про найважливіші порушення «Переліку відомостей, які становлять державну таємницю», які готувалися відділом військової цензури УСРР при уповноваженому РНК по охороні військових таємниць у пресі, що надсилалися до ЦК КП(б)У. Така інформація в переліках мала секретний характер на рівні військової та державної таємниці. Напроти кожного прикладу вказувалися міри покарання, що застосовувалися до цензорів та редакторів, винних у розголошенні вказаної інформації: догана або звільнення з роботи. У зведеннях наводилися також дані щодо кількості переглянутих видань, на підставі чого можемо мати кількісне уявлення про обсяги цензорської діяльності на різних етапах, а також самі об'єкти контролю.

Більш достовірним джерелом, що розкриває прихований характер цензури, є відгук (чи

рецензія), який готувався спеціально запрошеним рецензентом або редактором. Цей документ вважався внутрішнім, оскільки відбивав етап попередньої цензури. Відгук рецензента був основою для прийняття рішень щодо конкретного рукопису, а в разі дискусійних ситуацій, слугував підтвердженням невідповідності твору існуючим вимогам. З цією метою Головліт широко залучав письменників, критиків, співробітників періодичних видань. Аргументами на користь подібної співпраці ставали матеріальний (фінансові гонорари), професійний (вплив на процес цензурування), особистісний (можливість поквитатися з опонентами по літературному цеху) фактори. Оформлення таких джерел досить різноманітне – серед цих матеріалів можна побачити відгуки, написані поспіхом на зворотному боці іншого службового документа, а також ґрунтовні багатосторінкові рецензії на відповідному бланку.

Таким чином, на підставі вивчення специфічних видів цензурних документів можна дійти висновку, що проаналізовані джерела містять вельми цінну інформацію про твори друку, які були обмежені органами ідеологічної цензури та вилучені з відкритого доступу. Вказані джерела достатньо повно віддзеркалюють усі етапи проходження певного видання через цензурний контроль. Означені документи також містять відомості з приводу параметрів оцінювання цензорами об'єктів цензурної діяльності, особливостей роботи працівників органів цензури, що, у свою чергу, дозволяє отримати принципово нове знання про особливості функціонування цензорських інститутів. На підставі їхнього аналізу специфічних цензурних джерел можливо також скласти уявлення про рівень освіти та грамотності кадрового потенціалу цензури.

Використана література

1. Баран В.К. Україна у 1950 – 1980-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 265 с.
2. Горяева Т.М. Развитие форм и методов моделирования в архивно-источниковедческих исследованиях истории культурной политики 1917 – 1940 гг. / Т.М. Горяева // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе : докл. и тезисы выступлений на Третьей Всерос. конф. 26-26 фев. 1999 г. – М., 1999. – С. 143 – 150.
3. Горяева Т.М. Советская политическая цензура: (История, деятельность, структура) / Т.М. Горяева // Исключить всякие упоминания: Очерки истории советской цензуры. – Минск; Москва, 1995. – С. 13 – 64.

4. Дубровіна Л.А. Джерелознавство історії України : довідник / Л.А. Дубровіна. – К., 1998. – 348 с.
5. Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. – К., 1923. – № 9. – 254 с.
6. Зеленов М.В. Аппарат ЦК ВКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы : монография / М.В. Зеленов. – Ниж. Новгород, 2000. – 540 с.
7. Каракоз О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917 – 1939 рр.) : автореф. дис. ... іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / О. Каракоз. – К., 2006. – 21 с.
8. Ковальський Н.П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения / Н.П. Ковальський. – Запорожье : РА «Тандем – V», 1999. – 36 с.
9. Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Л.М. Новохатько. – К. : Стило, 1998. – 320 с.
10. Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення рад. цензури / В. Очеретянко // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 70 – 79.
11. Пиріг Р.Я. Документальна спадщина Компартії України: Проблеми інтеграції в системі державної архівної служби / Р.Я. Пиріг // Константи : альм. соціальних дослідж. – 1996. – № 2. – С. 5-10.
12. Пиріг Р. Документи «окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело / Р. Пиріг // Укр. археограф. щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 131-134.
13. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917 – 1990 рр.) : монографія / О.О. Федотова. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.
14. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Ю. Шаповал // Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К. : Генеза, 2001. – С. 158-207.
15. Шмидт С.О. О классификации исторических источников / С.О. Шмидт // Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С. 70-76.

УДК 681.518:004.451.83

І.В. Шкарлат, Н.М. Засць, С.М. Йовенко

ВЕБСАЙТ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ

У статті розглянуто особливості одного із джерел інформації про вищий навчальний заклад – вебсайт. Констатовано, що в цій сфері унормовано лише принципи подання інформації, тому структура сайтів та змістовне наповнення рубрик, їхня кількість і розгалуженість залежать від концепції сайту конкретної адміністрації конкретного ВНЗ.

Ключові слова: вебсайт, вищий навчальний заклад, джерело інформації, інформація.

I.V. Shkarlat, N.M. Zayets, S.M. Yovenko

SENIOR SCHOOL WEBSITE AS A SOURCE OF INFORMATION

In the article the features of one of the sources of the university - the website. Stated that in this area only regulates the principles of presenting information, so the site structure and content categories, the number and branching depends on the concept of site specific administration of a particular university.

Keywords: website, higher education institution, the source of information information.